

Н.П. Семеняк

Донецький національний університет, Україна

ПРО ВИТОКИ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується проблема вивчення історії міст південної України в XVI – XVIII ст. у радянській історіографії. Автор акцентує увагу на різних підходах до питання походження міст регіону серед істориків, краєзнавців, аналізуються науково-довідкові видання.

Радянські дослідники проявляли чимало уваги до питань вивчення витоків міст Півдня України в XVI – XVIII ст. Найважливішим і найбільш дискусійним серед них є питання виникнення міст. Історіографічні здобутки цієї проблеми зосереджені у статтях, монографіях, науково-довідкових виданнях [1-4]. Метою дослідження є спроба історіографічного аналізу зазначеного питання.

Однією з найбільш дискусійних проблем регіональної історії Півдня України є проблема витоків південноукраїнських міст – Дніпропетровська, Одеси, Донецька, Маріуполя та ін., яка розташована на межі краєзнавства й урбаністики.

Дискусії, що виникли навколо розбіжності у поглядах щодо виникнення міст, були обумовлені впливом різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників, які в силу особливостей розвитку Півдня неодноразово трансформувалися, а також тісно перепліталися між собою, через що відсутня усталена думка про час заснування міст регіону. Автори більшості краєзнавчих нарисів, а іноді й наукових праць не завжди користуються достовірною інформацією, тому необхідність у даному дослідженні очевидна. Отже, **метою даної статті** є огляд найбільш важливих досліджень та публікацій з проблеми.

Радянська історіографія представлена низкою досліджень, які дозволяють досить об'єктивно оцінити процес витоків міст Півдня України в зазначений період.

Передусім необхідно виділити праці Д.І. Багалія, що знаходяться на межі дорадянської та радянської історіографії [5-6]. Дослідник засуджував ліквідацію царським урядом Січі, підкреслюючи успіхи, досягнуті запорожцями в освоєнні Півдня України. На підставі фактів, почерпнутих з архівних та опублікованих джерел, Багалій дійшов висновку, що запорожці задовго до російського уряду виступили головною дійовою силою в заселенні та початковій історії міст краю.

Окремо слід відмітити видання підбірки документів Д.І. Яворницького [7], що відзначається значним інтересом ученого до вивчення південної історії України.

Певний вклад у вивчення регіональної історії вніс П. Юркевич [8]. Його дослідження стосується здебільшого «залюднення Слобожанщини», але загалом праця розпочинає цикл досліджень, які відрізняються свіжим подихом представників нового покоління дослідників регіональної історії Південно-Східної України.

Розглядаючи соціально-економічні передумови визвольної війни Б. Хмельницького, звертається до південних міст А.І. Баранович [9]. Автор зазначає, що територія передислової України мала постійне населення, незважаючи на «відходи» взимку.

Значний історіографічний інтерес становлять праці Н.Д. Полонської-Василенко [10-12]. Особливу увагу дослідниця звертає на політику царського уряду в заселенні Півдня України, докладно характеризує плани заселення Новоросії та Слов'яносербії, затверджені Катериною II у 1764 р. Важливо відмітити, що дослідженню міст Південної України авторка приділяє окрему увагу, зазначаючи, що саме містам належить визначне

місце в історії заселення Півдня регіону. Так, Полонська-Василенко в дослідженнях наголошує, що спочатку міста були пов'язані переважно з фортецями, потім з'являлися повітові (деякі були старими, як-от Бахмут), проектувалися і нові, наприклад, Новопавлівськ, яке не було засновано. Проте деякі з нових міст швидко стали великими адміністративними, і, що найголовніше – торгівельно-промисловими осередками, наприклад, Катеринослав на місці запорізької оселі Половиця, що доводить козацьку, а зовсім не проімперську версію походження міста. Не оминула увагою дослідниця і Херсон, Маріуполь, які зростали з «казковою» швидкістю.

На великому документальному матеріалі побудовано дослідження О.С. Компан [13]. Розглядається соціально-економічний розвиток міст, детально міста Півдня не досліджені, але на відміну від здобутків Н.Д. Полонської-Василенко ця праця занадто ідеологічно заангажована.

До цього часу відноситься публікація статті Ю.Р. Клокмана, що являє собою тематично-хронологічний огляд без широких узагальнень [14].

Значних успіхів досягла радянська історична наука в дослідженні історичного минулого України в 60 – 70-і рр. Значною мірою розширилась тематика історичних досліджень в цей період, особливо зріс інтерес до місцевої історії. Найбільш яскравим показником цього інтересу може служити створення багатотомного видання «Історії міст і сіл Української РСР» [15-22]. До праці з підготовки цього видання в першу чергу було залучено велику кількість краєзнавців-аматорів, що значною мірою поживавило краєзнавчу роботу на місцях. Можна з великою упевненістю стверджувати, що наслідки цієї роботи й по сьогоднішній день позитивно впливають на розвиток краєзнавства в країні. І хоча вимога строгого дотримання розроблених схем підготовки нарисів до певної міри сковувала ініціативу дослідників, все ж таки при добросовісному ставленні до цієї роботи їм довелося старанно вивчити не лише наявну літературу, але й архівні джерела, щоб скласти нарис того чи іншого населеного пункту. Матеріали перевірялись архівними установами, залученими до цієї роботи науковими співробітниками, обговорювалися в трудових колективах, на зібраннях представників широкої громадськості. Однак усі ці форми перевірки достовірності наявних в нарисах відомостей не можуть вважатися гарантією повної їх об'єктивності, бо всяка наукова істина відносна і відбиває стан розвитку науки на певному етапі. Нові наукові відкриття вносять не лише доповнення, але й кардинальні зміни у висновки попередніх дослідників. Отже, як і всі інші дослідження, нариси міст і сіл вимагають критичного ставлення.

Так, історію Одеси офіційно ведуть від 1794 р., хоча перші згадки про порт Качибей (Хаджибей), що став основою сучасного міста, відомі вже на початку XV ст. Очевидно, проімперська версія утворення міста також потребує перегляду.

Особливо критичного ставлення вимагають відомості про час заснування поселень Півдня України в окреслений період. Розглянемо приклади такого безвідповідального ставлення щодо заснування Бахмута й Тора. Якщо при підготовці російського видання в нарис м. Слов'янська внесли відповідні зміни в з'ясування часу заснування міста, то відносно Артемівська цього не було зроблено і випадкова дата, введена помилково в науковий обіг у 80-х рр. XIX ст. Феодосієм (Макар'євським), продовжує домінувати в краєзнавчій літературі. Місто Макіївка за виданням веде відлік з 1777 р., до того ж маємо посилення на «Книгу о Донбассе» [23], що взагалі є недоречним, бо в останньому і місто Донецьк виникло як робітниче селище в 1869 році (без жодних наукових обґрунтувань).

І хоча загалом праця має фундаментальний характер, її ідеологія йде врозріз з реальністю і потребує більш об'єктивного і всебічного дослідження походження населених пунктів.

Досить характерним для радянського періоду є підхід про початкову історію Донецька з 1869 р. Хоча масштабне видання [24] могло вмістити й інші точки зору з цього питання.

Певне значення у дослідженні історії Півдня України має науково-популярний нарис А.С. Лисянського [25]. Незважаючи на те, що автор для його написання використав тільки літературу та публікацію джерел, систематизовані ним факти визначають основні етапи у вивченні історії Півдня. Автор приділив мало уваги архівним матеріалам, а скористався досягненнями своїх попередників-краєзнавців.

Серед досліджень 70-х рр. особливої уваги заслуговує монографія В.М. Кабузана [26], в якій розглядається весь хід заселення Півдня України протягом XVIII – першої половини XIX ст. Автор зазначає, що для вирішення проблеми заселення і освоєння Новоросії в розпорядженні дослідників є багаті архівні і опубліковані матеріали, особливо за 50-і роки XVIII – поч. XIX ст. Але дворянська історіографія, за Кабузаном, не висвітлила всього багатства архівних матеріалів, а ті джерела, що були задіяні в науковий обіг, не підлягали глибокому джерелознавчому аналізу. В дослідженні була поставлена мета: на основі всього комплексу матеріалів, що збереглися, прослідкувати заселення Північного Причорномор'я. Зрозуміло, що ми знаходимо у цій роботі і дані, що стосуються міст, зокрема, повідомлення автора, за якими до 30-х років XVIII ст. переважна більшість переселенців намагалась потрапити до Бахмутської провінції. Звісно, що завданням роботи не ставилося визначення конкретних дат заснувань міст Півдня, тому обмежуємось зазначеними згадками. На жаль, автор допустив помилку, використавши дані Феодосія про час заснування міста Бахмута-Артемівська. Розглядаючи історіографію радянського періоду, автор згадує роботу О.І. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг.» [27]. Наголосимо, що після Скальковського це друга праця подібного масштабу. Підбиваючи підсумки дослідження, відмітимо, що автор дуже чітко називає причину такого досить пізнього заселення Новоросії – татаро-турецька загроза. Це призводило до того, що вже освоєні і заселені місця знову неодноразово спустошувались. Хоча відомий спеціаліст з історії Північного Причорномор'я О.І. Дружиніна вважала свого часу, що «...ця велика тема ще чекає на свого дослідника».

Серед інших праць, в яких розглядається питання заселення Донеччини, слід виділити групу праць 80-х рр., які не мали ґрунтовної бази, як-то архіви, і були створені як історико-краєзнавчі або науково-популярні нариси. До таких належить робота С.Ф. Поважного, в якій автор визначає початок міста Юзівки-Донецька наприкінці XIX ст., що не відповідає дійсності, бо автор не бере до уваги попередників міста: козацькі зимівники тощо [28]. Багато «непорушних» дат і в іншому енциклопедичному виданні радянського періоду [29].

Питання заселення Макіївки розглядає М.Я. Запорожець в історико-краєзнавчому нарисі [30]. Так, автор зазначає, що територія сучасного міста була заселена з глибокої давнини. Найстарішим поселенням на території нинішнього міста вважається селище Землянки. Козаки, що втікали із Запорізької Січі, будували собі житло – землянки на березі річки Кривий Торець, а в 1777 році, за розпорядженням Азовського губернатора, на місці цього поселення була заснована державна воїнська слобода Землянки, тому 1777 рік і є датою заснування міста. До найстаріших поселень відносилась також і слобода Макіївка, що розташовувалась на березі річки Грузької. Першим поселенцем тут, за легендою, був донський козак Макей чи Макеєв. Що підтверджує дискусію про час заснування міста.

Однією з праць радянського періоду, де знаходимо дані про заснування міст Півдня, є робота «История рабочих Донбасса» [31]. Стосовно початку заселення території Донецького басейну автор зазначає, що після того, як територія «Дикого поля» ввійшла до складу Російської держави, сюди стали тікати селяни, міщани, козаки з багатьох районів Росії та України. Слідом за стихійним народним заселенням Південних меж будувались оборонні споруди, фортеці з гарнізонами – Маяки, Тор та інші.

Радянський слід простежується і в ставленні до Кодацької фортеці [32], при вивченні історії Дніпропетровська, як прикладу фортифікаційної споруди XVII ст., та й тільки.

Серед праць 80-х рр. з історії Півдня України особливої уваги заслуговує монографія В.І. Тимофійенко [33]. Автор на багатому архівному матеріалі простежує розвиток міст Північного Причорномор'я у другій половині XVIII ст. Надзвичайно складним зав-

данням при освоєнні краю було його заселення. Основним керівництвом при колонізації південних районів був план «Про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення», за яким земля розбивалася на ділянки, її могли отримати «всякого звання люди» (окрім кріпосних) за умови, що вони стануть військовослужбовцями чи поселенцями. Переселенці отримували і деякі пільги.

Визначаючи типи вже відомих міст, Тимофієнко зазначає, що Донецьк, наприклад, був адміністративним містом, Бахмут – військовим, а Маріуполь – торгівельно-ремісницьким поселенням.

У праці подаються плани міст, як нових, що будувалися на цій території, так і тих, що були збудовані тут до другої половини XVIII ст., оскільки більшість з них зазнала на той час докорінної перебудови.

Особливо слід наголосити, що автор значну увагу приділяє фортецям – попередникам міст, і відзначає заселення Слов'янська як поселення, яке виникло у XVII ст., що хоч і не конкретно, та все ж у правильному напрямку простежує час заснування цього славного міста, яке багато років існувало на півдні Російської держави під назвою фортеця Тор.

Ну і на останок, серед міст, що нас цікавлять, вирізняється забудова та планування міста Маріуполь. В районі впадіння річки Кальміус в Азовське море в часи Генуезької експансії тут було поселення Адомаха. Наприкінці XVI ст. тут поселилися запорожці, з'явилась слобода Кальміус. Ці відомості дуже позитивно характеризують роботу В.І. Тимофієнко. Автор згадує попередників міста, хоча чіткої дати заснування Маріуполя теж не наводить, згадки про Домаху та Кальміуську слободу заслуговують на увагу. Також важливими є згадки про ліквідацію Запорізької Січі і початок будівництва на цій території міста Павлівськ.

Продовжуючи розгляд, окремо відзначимо невеличкі праці – путівники, які заслуговують на увагу через невелику кількість даних та легкість сприйняття. Так, Г.Т. Палій [34], описуючи місто Слов'янськ, зазначає, що солі, які добуваються з озер Ріпне, Вейсово і Сліпне, знаходяться на східній окраїні Слов'янська і саме їм місто зобов'язане своїм народженням. Письмова згадка про них відноситься до XVI ст. На жаль, такі видання часто містять неперевірену інформацію.

Розгляд освоєння Півдня України в XVI – XVIII ст. у вітчизняній історіографії зробив В.О. Пірко [35]. Ця праця стала своєрідним перехідним містком від радянської до сучасної історіографії, бо була опублікована на початку 90-х рр. У ній дослідник зробив аналіз найбільш вагомих досліджень вітчизняних авторів з історії Півдня України. Науковець характеризує роботи таких знаних дослідників теми, як А.О. Скальковський, Д.І. Багалій, В.М. Кабузан, В.І. Тимофієнко тощо. І робить важливі висновки, наголошуючи на проблемних моментах історії заснування міст Півдня України.

В цілому, підбиваючи підсумок короткому оглядові радянської історіографії щодо виникнення міст Півдня України, можна констатувати, що в ній у найбільшій повноті відтворена картина заселення краю, а отже, і заснування міст протягом XVIII ст., що стосується більш раннього часу, то на сьогоднішній день відомі з цього питання лише окремі факти.

Таким чином, радянські дослідники створили свого часу глибокі та цінні праці, в яких висвітлюються питання витоків міст регіону. Хоча написані вони здебільшого з марксистської точки зору, в більшості питань є ґрунтовними і фундаментальними. Проте дати заснування міст в деяких роботах потребують перегляду і встановлення більш точного часу утворення міських поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пірко В. Северное Приазовье в XVI – XVIII вв. – К.: УМКВО, 1988. – 134 с.
2. Пірко В. Оборонні споруди XVII – XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України / В. Пірко // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. ст. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 95-110.

3. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 104 с.
4. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Ред. кол.: О.М. Маринич та ін. – К.: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – 480 с.
5. Багалеї Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 614 с.
6. Багалеї Д.И. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 122 с.
7. Яворницький Д. До історії Степової України. – Дніпропетровськ: Світ, 1929. – 536 с.
8. Юркевич П. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932. – 188 с.
9. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М.: АН СССР, 1959. – 209 с.
10. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764 – 1775) / Н.Д. Полонская-Василенко // Исторические записки. – 1942. – № 13. – С. 130-174.
11. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля. – 1965 – 1967. – Т. 1 – 2. – С. 397-248.
12. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі / Н. Полонська-Василенко // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965. – Ч. 7. – С. 207-235.
13. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Академія наук УРСР, 1963. – 387 с.
14. Клокман Ю.Р. Историография русских городов вт. полов. XVII – XVIII вв. / Ю.Р. Клокман // Города феодальной России: Сб. ст. памяти М.В. Устюгова. – М.: АН СССР, 1966. – С. 51-64.
15. Історія міст і сіл УРСР. Луганська обл. / Ю.Ф. Пономаренко та ін. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1968. – 940 с.
16. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область / А.Я. Пашенко та ін. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1969. – 958 с.
17. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область / П.О. Пономарьова та ін. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1970. – 922 с.
18. История городов и сел УССР. Николаевская область. – К., 1976.
19. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська обл. / О.Є. Касьяненко та ін. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1972. – 687 с.
20. Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область / В.І. Петрикін та ін. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1970. – 765 с.
21. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область / Д.С. Сиволап та ін. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1972. – 816 с.
22. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область / Л.В. Гладка та ін. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1969. – 910 с.
23. Книга о Донбассе. – Донецк: Донбас, 1972. – 304 с.
24. Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – Т. 8. – 592 с.
25. Лисянский А.С. Конец Дикого поля. – Донецк: Донбас, 1973. – 126 с.
26. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – пер. пол. XIX в. (1719 – 1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.
27. Дружинина Е.И. Северное причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М.: Наука, 1959. – 277 с.
28. Донецк: Историко-краеведческий очерк / Руков. авт. кол. С.Ф. Поважный. – 2-е изд., испр. и доп. – Донецк: Донбас, 1981. – 328 с.
29. Украинская советская энциклопедия / М.П. Бажан и др. – К: УСЭ, 1980. – Т. 3. – 543 с.
30. Запорожец М.Я. Макеевка: Историко-краеведческий очерк. – Донецк: Донбас, 1978. – 183 с.
31. История рабочих Донбасса / Ю.Ю. Кондуфор и др. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 1. – С. 14-17.
32. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Ил. справ.-каталог.): В 4-х т. – К.: Будівельник, 1983. – Т. 2: Винницкая область, Волынская область, Ворошиловградская область, Днепропетровская область, Донецкая область и др. – 336 с.
33. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Наукова думка, 1984. – 218 с.
34. Палий Г.М. Славянск: Путеводитель. – Донецк: Донбас, 1987. – 92 с.
35. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI – XVIII ст. у вітчизняній історіографії: Тексти лекцій. – Донецьк: ДонДУ, 1991. – 32 с.

Н.П. Семеняк

Происхождение городов Юга Украины в советской историографии

В статье исследуется проблема изучения истории городов Юга Украины в советской историографии. Внимание автора сосредоточено на разных подходах в вопросе происхождения городов Юга Украины среди историков, краеведов, анализируются научно-справочные издания.

N.P. Semeniak

The Origins of the Southern Ukrainian Cities in the Soviet Historiography

In the article the issue of the studying the history of the Southern Ukrainian cities in the soviet historiography is discussed. The attention of the author is paid to the different approaches to discovering the origins of the Southern Ukrainian Cities among historians, local lore scholars. The scientific and reference literature is analyzed.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2009.